

Anđelko Pedišić
Bernarda Ratančić

Anđelko Pedišić
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za odjele izvan Zagreba
apedisic@h-r-z.hr

Bernarda Ratančić
Hrvatski restauratorski zavod
Informacijsko-dokumentacijski odjel
bratancic@h-r-z.hr

Pregledni rad/Scientific review
Primljen/Received: 20. 6. 2017.

UDK
39:726](497.5 Stari Brod)
726.023.1-035.3(497.5 Stari Brod)
DOI
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2017.6>

Kapela sv. Martina u Starom Brodu – od tradicijske gradnje do barokne baštine

SAŽETAK: Drvena kapela sv. Martina u Starom Brodu rijedak je primjer tradicionalnog narodnog graditeljstva s cjelovito očuvanim oslikanim baroknim interijerom. Njezino je očuvanje iznimno važno za lokalnu zajednicu jer je kapela glavno okupljalište seljana u vrijeme pogreba i proštenja, a zbog svoje starosti snažan je simbol višestoljetnog opstanka sela unatoč ratovima i poplavama. Stoga se njezina obnova temeljila na vrednovanju cjelovite strukture građevine i njezinih povijesnih oblikovnih vrijednosti te je povezala sve aspekte kulturnog dobra u cjelinu, što se podjednako odnosi na građevinu, oslikanu unutrašnjost i oltar, kao i na primjenu tradicionalnih tehnika gradnje i uključivanje lokalne zajednice u projekt. Zbog toga je u svibnju 2017. godine Hrvatskom restauratorskom zavodu uručeno najviše europsko priznanje na području zaštite i očuvanja kulturne baštine – Nagrada Europske unije za kulturnu baštinu / *Nagrada Europe Nostre* u kategoriji zaštite baštine.

KLJUČNE RIJEČI: *tradicijsko graditeljstvo, drvene kapele, barokna umjetnost, Nagrada Europa Nostra*

Uvod

Građevinski oblici koji su se u drvenom mediju razvili na području Turopolja, Posavine i Pokuplja materijalni su izraz tradicionalnog načina života, koji je stoljećima postojao u poplavnim područjima uz velike rijeke. Organiziranje naselja i grupiranje objekata, osnovni građevni materijali, tlocrti određeni funkcijom, pa čak i dekorativni elementi – organski su proizašli iz lokalnih geografsko-klimatskih, povijesnih i društvenih čimbenika, koji su definirali ljudske zajednice te njihovo materijalno i nematerijalno stvaralaštvo. Upravo zbog elementarne jednostavnosti i funkcionalnosti, graditeljstvo u drvetu je dosta kasno prepoznato kao važna istraživačka tema. Zanimanje za

tradicionalno, narodno graditeljstvo¹ pojavilo se potkraj 19. stoljeća s buđenjem svijesti o povezanosti nacionalnog identiteta s narodnom tradicijom. S jedne strane, osnivanjem *Odbora za narodni život i običaje*,² tradicionalni su oblici života dobili etnografski istraživački okvir; s druge je pak strane tehnički aspekt postao predmet istraživanja *Društva inženira i arhitekata*.³ Tijekom 20. stoljeća narodno je graditeljstvo bilo samo povremena istraživačka tema, doticana uglavnom u stručnim časopisima na poljima arhitekture i etnologije.⁴ Veliki doprinos u istraživanju tradicijskog graditeljstva dao je arhitekt Aleksandar Freudenreich, čiji je dugogodišnji rad postavio temelje ka-

1. Zapadno pročelje kapele prije građevinske sanacije (fototeka HRZ-a, inv. br. I 130121, snimila J. Bartoniček, 1994.)
West front of the chapel before the construction repair (Croatian Conservation Institute Photo Archive, inv. no. I 130121, photo by J. Bartoniček, 1994)

snijim sustavnim istraživačkim akcijama.⁵ Unatoč većem zanimanju istraživača i činjenici da je tehnika gradnje tradicionalnih drvenih kuća relativno jednostavna, znanje o takvom načinu gradnje s vremenom se postupno gubi pa sakralna drvena gradnja ima sve važniju ulogu u njegovu očuvanju. Sredinom 19. stoljeća počinje proces postupnog napuštanja drveta kao osnovnog građevnog medija i učestalije se upotrebljavaju industrijski proizvedeni građevni materijali. Nakon Drugog svjetskog rata bogatiji seljani građevinske uzore sve više traže u prigradskim naseljima, što rezultira daljnjom destrukcijom naslijeđenih vrijednosti hrvatskog sela i izvornih oblika gradnje. Budući da je suvremeno društvo obilježeno snažnom industrijalizacijom i urbanizacijom te sve češćim napuštanjem ruralnih područja, primjerci narodnog graditeljstva su tijekom druge polovice 20. stoljeća rapidno nestajali. Gubitkom stanovništva i napuštanjem tradicionalnoga načina života, stubokom su se promijenili organizacijski i razvojni modeli prigradskih i ruralnih naselja. U velikom se broju ruše stariji stambeni objekti u drvetu; drvene crkve i kapele zamjenjuju se zidanim, a kapele u zabačenim i napuštenim krajevima prepuštaju se propadanju. Iako je Služba zaštite spomenika kulture sedamdesetih godi-

na prošlog stoljeća počela sa sustavnim proučavanjem, katalogizacijom i opisivanjem primjeraka tradicijskog narodnog graditeljstva,⁶ na njihovu vrijednost ponovno je upozoreno tek u vrijeme njihove ugroženosti tijekom Domovinskog rata. Još u vrijeme ratnih zbivanja, kad se velik broj drvenih građevina Posavine, Pokuplja i Tropolja našao u neposrednoj ratnoj opasnosti, objavljen je niz studija s ciljem upozoravanja na kulturnu, antropološku, duhovnu i umjetničku važnost tih objekata, kako bi ih se na taj način pokušalo zaštititi od agresora. U to vrijeme objavljene su tri studije,⁷ dok je ukupna dokumentacija objedinjena u knjizi Zdravka Živkovića, što je dosad najopsežniji pregled narodnog graditeljstva na cijelom prostoru današnje Hrvatske.⁸ Nakon Domovinskog rata, ratne su štete dokumentirane i analizirane te se aktualizirala tema obnove tradicionalnih drvenih objekata i mogućnosti njihove revitalizacije uključivanjem u lokalnu turističku ponudu.⁹ Turistički potencijal navedenih krajeva te atraktivnost i autentičnost drvenih građevina i seoskih ambijenata u posljednjih dvadesetak godina je ipak je potaknuo zanimanje različitih struka i javnosti,¹⁰ o čemu svjedoči i veći broj obnovljenih drvenih kapela, kao i gradnja novih u tradicionalnim oblicima.¹¹

Kapela sv. Martina u Starom Brodu – povijest izgradnje i opremanja unutrašnjosti

Selo Stari Brod nalazi se na lijevoj obali Kupe, između sela Letovanić i Stari Farkašić. Naselje je organizirano duž glavne prometnice, usporedne s rijekom, a središte sela je formirano oko križanja glavne ceste s putem prema rijeci s južne i putem prema vinogradima sa sjeverne strane. U samom središtu sela, na blago uzdignutom terenu neposredno uz glavnu prometnicu, smještena je kapela sv. Martina. Nekad je bila izdvojena od drugih kuća na svojevrsnom zelenom otoku i okružena ogradom, no danas je s južne strane obilazi asfaltirana cesta, a u njezinoj neposrednoj blizini sa stražnje su strane novije stambene i gospodarske zgrade (**sl. 1**). Smještena na blagoj uzvisini, ta je kapela stoljećima odolijevala čestim poplavama rijeke Kupe te ratnim razaranjima koja su samo tijekom 20. stoljeća čak tri puta zahvatila njezinu okolicu.

Kao i većina seoskih crkvice, kapela sv. Martina je skromnih dimenzija (7,86 x 3,88 m), a pripada tipu jednobrodnih oratorija pravokutnog tlocrta s polygonalnim zaključkom. Građena je od velikih, tesanih, hrastovih planjki, horizontalno slaganih na kamene temelje samce poslije prezidane opekam. Planjke su na uglovima svetišta vezane sjekom bez prepusta (tzv. *nemški vez* ili *lastin rep*). Nad zapadnim pročeljem uzdiže se zabatni tornjić sa zvonom, zaključen stožastim krovčićem. Zvonjenje se i danas obavlja povlačenjem konopa kroz otvore u drvenom stropu i krovu predvorja.

U kapelu se ulazi kroz dvokrilna vrata na zapadnom pročelju. Kapela na južnom i zapadnom pročelju ima po

2. Pogled na sjeverni zid lađe prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac, 2001.)
View of the north wall of the nave before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac, 2001)

dva prozorska otvora, koja se zatvaraju velikim drvenim zaklopnicama (*valvama*). U unutrašnjosti, lađa i svetište čine jedinstven prostor, dok je predvorje definirano plitko istaknutim okomitim gredama na bočnim zidovima. Kapela je popločena opekama velikih dimenzija.¹² Posebnost kapele je u oblikovanju interijera: zidovi lađe i svetišta, strop lađe i mali koritasti svod nad svetištem te sjeverni zid predvorja obloženi su drvenom oplatom, podijeljenom u 88 nejednakih polja, obrubljenih profiliranim letvicama. Površina oplata je bogato oslikana motivima vrpčastog simetričnog prepleta na kojima vise listovi, velike ruže i cvjetovi tulipana, karanfila, božura, teški grozdovi s grancicama vinove loze te motivi akantusa s lisnatim izdancima, naturalistički naslikani u živim bojama zelene, plave, crvene, žute, narančaste, svijetlosive i smeđe (sl. 2). U svetištu se nalazi retabl smješten na drvenoj menzi. Sastoji se od niske predele obrubljene postamentima stupova središnjeg dijela, kojim dominira oltarna pala s likom sv. Martina. Bočno od stupova šire se perforirana oltarna krila ispred kojih su smješteni kipovi sv. Ambrozija i sv. Nikole. Stupovi podupiru prekinuti vijenac iznad kojega je široka atika omeđena volutama u čijem se središtu nalazi Božje oko s rezbarenim zrakama (sl. 3). Kapela sv. Martina prvi se put spominje 1699. godine.¹³ Oko 1710. godine doživjela je veću obnovu jer vizitator navodi da je kapela građena od dasaka, da je dobila novi pod, novi krov i novi

3. Glavni oltar prije evakuacije pokretnog inventara (fototeka HRZ-a, snimio M. Braun, 1991.)
Main altar before the evacuation of movable furnishings (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by M. Braun, 1991)

4. Kapela sv. Martina u Starom Brodu sa starim pokrovom od šindre (fototeka Instituta za povijest umjetnosti, inv. br. Stb.F-1)
Chapel of St. Martin in Stari Brod with the old shingle roof (Institute of Art History Photographic Collection, inv. no. Stb.F-1)

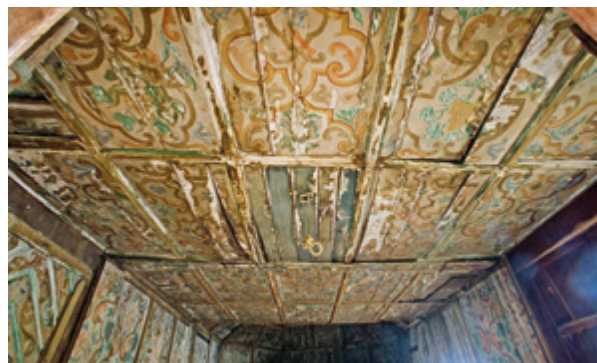
5. Pogled na kapelu nakon zamjene krovnog pokrova biber-crijepom, druga polovica 20. stoljeća (fototeka Instituta za povijest umjetnosti, inv. br. Stb.F-4, snimio I. Nikolić)
View of the chapel after replacing the roof covering with bevertail tiles, second half of 20th c. (Institute of Art History Photographic Collection, inv. no. Stb.F-4, photo by I. Nikolić)

toranj te da je nad brodom i trijemom postavljen novi izrezbareni tabulat.¹⁴ Nabavljeno je i novo zvono, kalež s pliticom i misal. Prema opisu, dakle, kapela je od početka imala tradicionalni jednobrodni oblik s trijemom i zvonikom na zapadnom kraju. Četiri godine poslije oslikan je tabulat i postavljena su nova vrata.¹⁵ Ponovnu temeljitu obnovu kapela je doživjela 1736. godine.¹⁶ Tom je prilikom brod kapele proširen inkorporiranjem malog atrija, koji je postao predvorje odvojeno drvenom pregradom.

Troškovi radova iznosili su 37 rajnskih forinti i 10 groša.¹⁷ Novi oltar postavljen je 1743. godine, kako je ispisano na sredini predele, a vizitator dvije godine poslije navodi da je koštao 50 rajnskih forinti.¹⁸ Zbog postavljanja visokog oltara formiran je mali koritasti svod nad svetištem, što znači da je tada, potpuno ili bar djelomično, bio promijenjen i tabulat stropa.¹⁹ Nedugo nakon toga, 1747. godine, zabilježeno je da je drveni tabulat kapele oslikan, za što su slikaru isplaćene 22 rajnske forinte.²⁰ Kapela je popločena

6. Pogled na svod svetišta prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac, 2001.)
View of the sanctuary vault before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac, 2001)

7. Pogled na strop lađe prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac, 2001.)
View of the nave ceiling before conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac, 2001)

opekama vjerojatno 1774. godine, jer je ta godina vidljiva urezana u jednu od opeka. Do kraja 18. stoljeća kapela se samo usput spominje, a njezin detaljniji opis daje vizitator 1804. godine.²¹ Početkom 20. stoljeća kapela se još uvijek nalazila u svojem autentičnom okruženju – na blagom povišenju u središtu sela, drvenom ogradom odvojena od makadamskog seoskog puta, u susjedstvu drvenih seoskih kuća (sl. 4). Zahvaljujući sačuvanoj tradicionalnog arhitektonskog oblika i uređenja, prepoznata je kao „(...) primjer inventivnog pučkog graditeljstva i ubraja se među značajnije spomenike drvene sakralne arhitekture na području sjeverozapadne Hrvatske“,²² zbog čega je 1966. godine upisana u Registar nepokretnih spomenika kulture kotara Sisak.

Burno 20. stoljeće malu je kapelu sv. Martina dovelo u izravnu ratnu opasnost čak tri puta, no ona je ostala neoštećena. Za posljednjeg, Domovinskog rata, iz kapele je 27. rujna 1991. godine evakuiran glavni oltar,²³ no srećom kapelica tada nije stradala. Oltar nije vraćen u kapelu, nego je 1994. godine, u sklopu izložbe *Sveti trag: Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094 – 1994*, restauriran i izložen.²⁴ Nakon završetka izložbe, pohranjen je u depo Hrvatskog restauratorskog zavoda u Ludbregu, gdje je čekao dovršetak obnove cijele kapele i vraćanje *in situ*.

Građevinska sanacija kapele

Kapela je tijekom 20. stoljeća doživjela još jednu obnovu, od koje, nažalost, nemamo sačuvanu dokumentaciju. Prilikom tih intervencija, krovni je pokrov zamijenjen te je umjesto šindre postavljen biber-crijep (sl. 5).

Unatoč toj obnovi, kapela je početkom 21. stoljeća ponovo bila u trošnom stanju. Promjena težine krovne konstrukcije uzrokovala je statičke pomake i deformacije arhitektonskih elemenata. Krovište je bilo dotrajalo i na pojedinim mjestima nedostajalo je crjepova, zbog čega se u unutrašnjost kapele slijevao dio oborinskih voda. Kao posljedica statičkih pomaka i utjecaja vlage došlo je do međusobnog odvajanja spojeva dasaka oslikane drvene oplata. Stropne daske su zbog dugotrajne izloženosti visokoj vlazi djelomično istrunule, iskrivile se i ispucale, a na njihovu nezaštićenu poledinu nataložili su se međusobno slijepljeni slojevi prašine pomiješane s izmetom, slamom i ostacima uginulih životinja. Prolazeći kroz drveni nosilac i podlogu, vlaga je na prednjoj strani oslikanih dasaka nataložila tanin, vezivo, pigment i prašinu, vidljive u obliku tamnih mrlja. Smanjila se i povezanost između slojeva položenih na drveni nosilac, što je rezultiralo njihovim odvajanjem i mjestimičnim otpadanjem (sl. 6, 7).

Djelatnici Konzervatorskog odjela u Zagrebu istaknuli su, nakon pregleda građevine 1999. godine, nužnost popravka krovišta nad lađom i zvonikom te sanaciju temelja i temeljnih greda. Usporedno s konstruktivnom sanacijom predložena je i obnova drvenih ploča oslikane drvene oplata.²⁵ U lipnju 2001. godine Hrvatski restauratorski

8. Kapela nakon građevinskih radova (fototeka HRZ-a, snimio Lj. Gamulin, 2013.)

The chapel after the construction work (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by Lj. Gamulin, 2013)

zavod izradio je cjelovitu arhitektonsku snimku postojećeg stanja kapele, a iste je godine izrađen i prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova na oslikanoj drvenoj oplati, koja je 2002. fotografski snimljena i demontirana. Prema ugovoru Ministarstva kulture i Župnog ureda Stari Farkašić u Žažini, 2007. godine počela je izrada projektne dokumentacije,²⁶ na temelju koje je 2009. od Uprave za zaštitu kulturne baštine dobiveno odobrenje za konzervatorsko-restauratorske radove.

Zaštitni radovi na građevinskoj sanaciji kapele provodili su se između 2007. i 2012. godine, a obuhvaćali su izradu arhitektonskog projekta sanacije, razgradnju kapele i sanaciju temelja, ponovno spajanje gradbenih elemenata i podizanje građevine, vraćanje konstrukcije krovišta i kompletnu fumigaciju kapele.²⁷

Osnovno načelo konzervatorsko-restauratorskih radova bilo je očuvanje i zadržavanje svih bitnih tradicijskih značajki kapele kao narodne drvene građevine, pri čemu su najvećim dijelom korištene izvorne hrastove planjke, a nove su prethodno prosušene i obrađene tesarskim alatom. Oštećene stropne grede zamijenjene su novim dr-

9. Unutrašnjost kapele tijekom demontaže oplata (fototeka HRZ-a, snimio D. Ivić, 2002.)

Chapel interior during the dismantling of the wainscoting (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by D. Ivić, 2002)

venim grednicima, a dijelovi dotrajale krovne konstrukcije novima. Krovni pokrov od biber-crijepa je uklonjen i zamijenjen pokrovom od hrastove šindre, što je u skladu s tradicijskom narodnom gradnjom drvenih kuća u Pokuplju (sl. 8).

Unatoč činjenici da je kapela od 1991. godine bila bez oltara, a od 2002. bez oslikane drvene oplata, sve do početka građevinskih radova bila je u funkciji održavanja pogreba i okupljanja u povodu svetkovine svetog Martina, seoskog sveca zaštitnika. Izvan funkcije je bila samo u vrijeme građevinskih radova od 2007. do 2012. godine, a ponovno postaje mjesto okupljanja već 2012. kad je, u povodu Dana europske baštine, u njoj postavljena izložba starih fotografija i održano predavanje o građevinskim radovima. Kapela je ponovno posvećena 15. studenoga 2015., čime joj je vraćena liturgijska funkcija.

Obnova oslikane drvene oplata

U lipnju 2001. godine obavljena su konzervatorsko-restauratorska istraživanja na oslikanoj drvenoj oplati. Izrađena je grafička dokumentacija izvornog rasporeda dasaka oslikanih polja i ucrтана je na podloge arhitektonskih snimki kapele. Oslikana drvena oplata kapele demontirana je u listopadu 2002. godine (sl. 9). Nakon demontaže, mehanički je uklonjena nečistoća nataložena na poledini dasaka te je obavljena dezinsekcija gama-zračenjem u Institutu Ruđer Bošković. Od 2003. do 2011. godine obavljeno je fiksiranje odignutih dijelova oslika na nosilac, konsolidacija drvenog nosioca, spajanje ploča u cjeline te uklanjanje dubinskih naslaga nečistoća s polikromiranih površina i učvršćivanje polikromiranog sloja.²⁸ Od 2012. do 2015. godine izvedeno je krediranje oštećenja u sloju podloge i dovršen završni retuš oštećenja slikanog sloja na pločama i ukrasnim letvama.²⁹ Prednost je dana dijelu oplata u poligonalnom zaključku svetišta i koritastom svodu iznad svetišta (2013.), nakon čega se počelo s radovima

na stropnim pločama broda i predvorja, koje su 2014. godine montirane opet u kapelu. Tijekom 2015. dovršeni su restauratorski zahvati na ostalim dijelovima oplata (na pločama zidova kapele, na sjevernom zidu predvorja te na ukrasnim letvicama između stropnih i zidnih ploča broda i predvorja), nakon čega su montirani svi preostali elementi oplata.³⁰

Pri izvedbi konzervatorsko-restauratorskih radova na osliku drvene oplata u unutrašnjosti kapele prednost je dana očuvanju povijesnih dokumentarnih svojstava izvornog slikarskog materijala, uključujući i njegove povijesne promjene, pri čemu je očuvana povijesna patina; dakle, pri uklanjanju površinske nečistoće polikromirana površina nije prečišćena. U pristupu završnom retušu na oslikanoj drvenoj oplati, s jedne je strane postignut cilj da očuvani izvorni oslik bude jasan i razumljiv, dok je s druge postignuta vizualna razlika između očuvanog originala i slikarske nadopune koja je jasno razlučiva, pa je zato retuš izveden tako da ne konkurira izvornoj likovnoj vrijednosti originala. Na kraju je i sam izbor gvaša kao dovoljno pokrivnog, a istovremeno visokoreverzibilnog materijala za retuš dobro promišljen, jer se može lako ukloniti u budućim konzervatorsko-restauratorskim intervencijama (sl. 10, 11, 12, 13).

Oslikane daske drvene oplata vjerno su pratile oblik kapele te je konačni izgled njezine unutrašnjosti rezultat organske povezanosti oplata sa samom građevinom koja nije izgrađena prema prethodnom arhitektonskom nacrtu. Kapela je imala nepravilan tlocrt s organskim načinom vezanja gradbenih elemenata, pod joj se blago spuštao prema istoku, a južni zid joj je bio nagnut prema van. Barokna oslikana drvena oplata bila je izrađena po mjeri i prilagođena građevinskim nepravilnostima kapele. Tijekom građevinske sanacije, zbog učvršćivanja spojeva planjki perimetralnih zidova, kapela je bila u cijelosti rastavljena i ponovno sastavljena. Pri ponovnom podizanju građevine posebno je zahtjevno bilo poštovanje izvornih građevinskih odnosa, a svako odstupanje od prijašnjeg izvornog stanja odrazilo se na montažu oslikane drvene oplata. Prije završne montaže oslikane drvene oplata u kapelu izrađena je nova arhitektonska snimka u koju su ucrtane prethodne pozicije oslikanih ploča. Na temelju te snimke izrađena je nova konstrukcija koja imitira izvorne organske nepravilnosti unutarnjeg prostora, pri čemu su spojevi oslikanih ploča međusobno namješteni s prijašnjim pozicijama i nagibima. Tako je kapeli vraćen prvotni izgled unutrašnjosti (sl. 14).

Obnova glavnog oltara

Kao što je već spomenuto, glavni oltar bio je evakuiran iz kapele 1991. godine. Na oltaru su bila oštećenja slojeva polikromije i pozlate koji su se mjestimično odvojili od nosioca i otpali. Drveni je nosilac bio crvotočan, a spojevi drvenih elemenata oslabljeni i ispucani, jer je tijekom vre-

10. Ploča na južnoj strani svoda svetišta nakon rekonstrukcije oštećenja u sloju podloge (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar, 2012.)
Panel on the south side of the sanctuary vault after reconstructing the damage in the ground layer (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Škudar, 2012)

11. Ploča na južnoj strani svoda svetišta nakon rekonstrukcije oštećenja slikanog sloja (fototeka HRZ-a, snimio Lj. Gamulin, 2013.)
Panel on the south side of the sanctuary vault after reconstructing the damage to the painted layer (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by Lj. Gamulin, 2013)

12. Ploča na južnoj strani svoda svetišta nakon rekonstrukcije oštećenja u sloju podloge (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar, 2012.)
Panel on the south side of the sanctuary vault after reconstructing the damage in the ground layer (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by J. Škudar, 2012)

13. Ploča na južnoj strani svoda svetišta nakon rekonstrukcije oštećenja slikanog sloja (fototeka HRZ-a, snimio Lj. Gamulin, 2013.)
Panel on the south side of the sanctuary vault after reconstructing the damage to the painted layer (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by Lj. Gamulin, 2013)

mena organsko ljepilo popustilo zbog izloženosti visokoj vlazi. Polikromirana površina oltara bila je prekrivena potamnjelim lakom na koji se nataložio debeo sloj prašine.

Oltar je bio izložen na izložbi *Sveti trag* 1994. godine, a prije izložbe su provedeni konzervatorsko-restauratorski zahvati: svi dijelovi oltara otprašeni su mekanim kistom, površinski slojevi odignuti od drvenog nosioca su podlijepljeni i fiksirani na drveni nosilac, konsolidiran je drveni nosilac, odvojeni dijelovi rezbarije i konstrukcije su učvršćeni lijepljenjem, a s polikromiranih površina uklonjen je potamnjeli lak.³¹ Nedostajući dijelovi rezbarije su rekonstruirani, a oštećenja u sloju podloge kredirana, nakon

čega je izveden završni retuš polikromije i pozlate.³² Oltarna pala očišćena je od površinske nečistoće, uklonjen je požutjeli lak, slikani sloj je fiksiran na platno, a platno izravnano i napeto na podokvir, nakon čega su oštećenja u sloju podloge kredirana i retuširana.³³

Nakon završetka izložbe, u lipnju 1995. godine, oltar su pregledali djelatnici Restauratorskog centra u Ludbregu uz prisutnost djelatnika Muzeja Mimara. Pregledom oltara uočen je niz oštećenja nastalih tijekom i nakon izložbe, o čemu je sastavljen zapisnik.³⁴ Opisana oštećenja bila su prouzročena isušivanjem drvenog nosioca zbog suhe mikroklimе, što je rezultiralo smanjenjem njegova volu-

14. Pogled na svetište nakon montaže restaurirane oslikane drvene oplata (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš, 2015.)

View of the sanctuary after mounting the restored painted wainscoting (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Oštarijaš, 2015)

15. Oltar nakon konzervatorsko-restauratorskih radova i povratka u kapelu (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš, 2015.)

The altar after conservation and return to the chapel (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Oštarijaš, 2015)

mena, odvajanjem podloge i polikromije od drvenog nosioca, pojavom pukotina na spojevima drvenih elemenata i djelomičnim gubitkom površinskih slojeva.³⁵

Nakon sanacije oštećenja nastalih na izložbi *Sveti trag*, oltar je prenesen u kapelu Sv. Križa u sklopu dvorca Batthyany u Ludbregu gdje je bio izložen do 2012. godine, kad je demontiran i spremljen u depo Restauratorskog centra u Ludbregu. Zbog neprimjerenih mikroklimatskih uvjeta u kapeli dvorca oltar je ponovo popucao na spojevima drvenih elemenata, a slojevi polikromije i pozlate djelomično su se odvojili od drvenog nosioca. Sanacija oštećenja na oltaru obavljena je 2015. godine, neposredno prije njegove montaže na izvornu poziciju u kapeli (sl. 15).³⁶

Zaključna razmatranja

Kapela sv. Martina u Starom Brodu danas ima posebno značenje za lokalnu zajednicu jer simbolizira njezin višestoljetni opstanak uz rijeku Kupu. Kapela ima aktivnu ulogu u životu sela kao mjesto pučkog slavlja prilikom proštenja za proslavu svetkovine sv. Martina, a 2012. uvrštena je u program Dana europske baštine te u programe koje organizira Turistička zajednica Općine Lekenik. Hrvatsku tradicijsku narodnu drvenu gradnju već je sedamdesetih godina prošlog stoljeća prepoznala filmska industrija, kad su pojedine kuće i imanja u selima Turopolja i Pokuplja korišteni kao scenografija u filmskom uprizorenju mjuzikla *Fiddler on the Roof* koje je na filmsko platno prenio redatelj Norman Jewson 1971. godine.

16. Unutrašnjost kapele nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš, 2015.)
Chapel interior after conservation (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Oštarijaš, 2015)

U sklopu zajedničkog projekta Turističke zajednice Leke-nika i Centra za židovsku edukaciju Rimon iz Zagreba, danas se organiziraju obilasci lokacija koje su poslužile kao mjesto filmske radnje.

Nadalje, u obližnjem selu Letovanić nalazi se privatna etnografska zbirka i galerija slika Božidara Škofača, zaljubljenika u etnografsku baštinu Pokuplja i Turopolja, s više od dvije tisuće registriranih i zaštićenih eksponata. Zbirka, jedna od najvećih u Hrvatskoj, pohranjena je u čak tri drvene kuće.

Kapela sv. Martina u Starom Brodu kao dio tradicijskog narodnog graditeljstva nosilac je identiteta sredine i regije, a njezina prilagođenost lokalnim geomorfološkim uvjetima, korištenje prirodnih izvora građevnog materijala i višestoljetna očuvanost u poplavnom području uz rijeku potvrđuju njezinu organsku povezanost s prirodnim okolišem s kojim korespondira ne narušavajući ekološku ravnotežu. Pod pojmom okoliša ne podrazumijeva se samo neposredna okolica kapele nego i širi prostor kojem pripada u sklopu regionalnih obilježja. U kontekstu seljačke tradicijske gradnje važno je spomenuti i da je Stari Brod udaljen samo 70 km od sela Krapje, koje je proglašeno Selom graditeljske baštine i u kojem se od 1995. tradicionalno održava manifestacija Dana europske baštine. Krapje se nalazi u Parku prirode Lonjsko polje, u oazi različitih vrsta ptica i riba, a prostorno zahvaća veliku površinu unutar koje se nalazi niz sela s još uvijek očuvanom drvenom tradicijskom gradnjom.

Zahvaljujući provedenoj obnovi, kapela je očuvana na svojem izvornom mjestu uz rijeku Kupu i glavnu prometnicu koja povezuje naselja koja imaju tradicionalna obilježja narodnog ambijenta cijeloga kraja. U širem kontekstu, ona je važan doprinos očuvanju memorije na europsku drvenu narodnu gradnju.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na kapeli sv. Martina u Starom Brodu ogledni su primjer cjelovitog pristupa očuvanju i prezentaciji veće spomeničke cjeline, čiji jedinstveni koncept prezentacije podjednako prepoznaje i stručna javnost i lokalna zajednica. Rezultat projekta je očuvanje kapele i njezina fizičkog integriteta, očuvanje i konzerviranje svih izvornih materijala te korištenje restauratorskih materijala, reverzibilnih i kompatibilnih s izvornim materijalima. Tehnička priroda izravnog konzervatorsko-restauratorskog zahvata na građevini, oslikanoj drvenoj oplati i oltaru bila je usmjerena na uspostavu fizičke i vizualne cjelovitosti kapele. Obnovljena funkcija važna je korisnicima jer je ostvareno lakše razumijevanje njezine povijesne strukture.

Obnova estetske dimenzije kapele prije svega je bila usmjerena na zahtjev da zadrži svoju simboličnu vrijednost bitnu korisnicima, pri čemu su uz maksimalno očuvanje izvornog materijala, selektivno odabrana područja na kojima su izrađene nužne rekonstrukcije nedostajućih konstruktivnih i oblikovnih elemenata koji na vjerodostojniji način prenose izvorne graditeljske i umjetničke nakane. U prezentaciji dovršenih radova sadržana je i edukacija

17. Svečano predstavljanje nagrade EU-a *Europa Nostra* u Starom Brodu. Slijeva nadesno: Davor Trupković, pomoćnik ministrice kulture; Ivica Perović, načelnik Općine Lekenik; dr. Branko Baričević, voditelj predstavništva Europske komisije u Hrvatskoj; dr. sc. Tajana Pleše, ravnateljica HRZ-a; izvršni potpredsjednik organizacije *Europa Nostra* John Sell i mr. umj. Anđelko Pedišić, voditelj radova na oslikanoj drvenoj oplati (fototeka HRZ-a, snimio Lj. Gamulin, 2017.)

Ceremony to celebrate the EU Europa Nostra Award in Stari Brod. From the left: Davor Trupković, assistant minister of culture; Ivica Petrović, head of the Lekenik Municipality; Dr. Branko Baričević, M.Sc., head of the European Commission Representation in Croatia; Dr. Tajana Pleše, director of the Croatian Conservation Institute; John Sell, executive vice-chairman of the Europa Nostra organisation; Anđelko Pedišić, M.A., head of works on the painted wainscoting (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by Lj. Gamulin, 2017)

korisnika o vrijednostima kapele i razvoj svijesti lokalne zajednice o njezinoj ulozi u očuvanju baštinenog kulturnog dobra, što je presudni društveni element u kojem se ogledava uspješnost cjelokupnog konzervatorsko-restauratorskog procesa.

Obnova i održavanje kapele dio su projekta obnove i revitalizacije tradicijske arhitekture Sisačko-moslavačke županije koja uključuje i praćenje stanja tradicijskih okućnica i sakralne baštine, u čemu aktivnu ulogu imaju Konzervatorski odjel u Sisku, Hrvatski restauratorski zavod i lokalna zajednica. Projekt obnove kapele sv. Martina u Starom Brodu u budućnosti će uvelike utjecati na konzervatorski pristup sličnim spomenicima kulture jer upućuje na potrebu povezivanja različitih interdisciplinarnih stručnih i znanstvenih pristupa u vrednovanju i zaštiti kulturnih dobara, uz nužno stručno usavršavanje postojećih i budućih stručnjaka za tu djelatnost. Projekt je također ukazao na potrebu provođenja sustavne edukacije i senzibilizacije javnosti za konzervatorsko-restauratorske djelatnosti koja aktivno djeluje na materijalnom očuvanju nacionalne kulturne baštine i stvara uvjete za njezino gospodarsko korištenje. Vrijednost projekta sastoji se i u tome što je uspio uključiti vlasnike, korisnike i lokalnu samoupravu u održivo upravljanje kulturnim dobrom bez uništavanja

njegove vrijednosti te ga time uvrstiti među gospodarsko-turističke potencijale Republike Hrvatske (sl. 16).

Konzervatorsko-restauratorski radovi na kapeli sv. Martina u Starom Brodu primjer su timske suradnje stručnjaka različitih profila na realizaciji višegodišnjeg projekta koji je u cijelosti financiran sredstvima iz Državnog proračuna Republike Hrvatske. Projekt odražava promišljen i dobro organiziran sustav financiranja očuvanja materijalne kulturne baštine u onim lokalnim zajednicama koje nemaju sredstava za samostalno financiranje zaštite svojih kulturnih spomenika i povijesnih krajolika. Posebnu ulogu u tom očuvanju ima Hrvatski restauratorski zavod jer je kao neprofitna ustanova financirana sredstvima iz Državnog proračuna RH usmjeren na unapređenje stanja kulturne baštine u svim lokalnim zajednicama, te na razvoj struke, kontinuirano usavršavanje svojih djelatnika i povezivanje vrijednosti nacionalne kulturne baštine s drugim djelatnostima koje pridonose kvaliteti života lokalnih zajednica u Republici Hrvatskoj. Kvaliteta i važnost sveobuhvatne obnove u tehničkom, umjetničkom i društvenom smislu prepoznate su i u instituciji *Europa Nostra*, koja je upravo tom projektu dodijelila Nagradu Europske unije za kulturnu baštinu u kategoriji zaštite baštine (sl. 17). ■

Bilješke

- 1 Pojam „narodno“ ovdje označava tip arhitekture koji je učestalim višestoljetnim korištenjem postao izraz pučkog graditeljstva. Rijetke crkve i kapele gradili su cehovski graditelji i tesari. Većinu su podigli narodni graditelji na temelju iskustvenog znanja koje se generacijama prenosilo unutar lokalnih zajednica, stoga smatramo opravdanim upotrebu toga pojma. Nadalje treba napomenuti da se drvene crkve i kapele iz 17. i 18. stoljeća mogu samo po vremenu nastanka te dekorativnom oblikovanju unutrašnjosti i inventara definirati kao „barokne“, jer su njihovi arhitektonski oblici izvorno srednjovjekovni, a kroz stoljeća i stilске mijene doživjeli su minimalne promjene. Međutim, zbog cjelovitosti oblikovanja interijera i eksterijera sačuvanog korpusa drvenih crkava i kapela, ipak se mogu smatrati izrazom barokne umjetnosti.
- 2 Odbor je osnovan u sklopu tadašnje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1888. godine. *Hrvatska enciklopedija*, URL = <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44717> (20. ožujka 2017.)
- 3 Društvo osnovano 1878. godine potaknulo je suvremene arhitekture na istraživanje i proučavanje tradicionalnih građevnih materijala i oblika, što je rezultiralo objavom mape *Hrvatski građevni oblici*. Mapa je objavljena 1905. godine s ciljem predstavljanja i katalogiziranja karakterističnih elemenata tradicijskog graditeljstva. ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, 2013., 74.
- 4 Za našu temu posebno je bitan rad: LJERKA TOPALI, 1941., 121–159. U kasnijem razdoblju važne radove o graditeljstvu u drvetu objavljuju arhitekt Davor Salopek i povjesničarka umjetnosti Đurđica Cvitanović. DAVOR SALOPEK, BRANKO ČAČIĆ, 1971.; DAVOR SALOPEK, 1974.; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1974. Ista autorica je drvenim kapelama posvetila i poglavlje u pregledu barokne sakralne arhitekture objavljenom desetak godina poslije. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 150–176.
- 5 Freudenreichova istraživanja objavljena su u tri publikacije: *Narod gradi na ogoljelom krasu* (1962.); *Kako narod gradi na području Hrvatske* (1972.) i *Građa za rječnik naziva koje upotrebljava narod kad gradi, uređuje i oprema svoj dom* (1972.)
- 6 Akcija *Istraživanje i fiksiranje stanja etnoloških spomenika u cilju prikupljanja dokumentacije i proučavanja mogućnosti njihove zaštite na području Hrvatske* počela je 1972. godine. Provedena je katalogizacija i opisivanje, arhitektonska i fotografska snimanja velikog broja stambenih kuća, gospodarskih i pomoćnih zgrada te sakralnih objekata. ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, 2013., 74.
- 7 Zavod za zaštitu spomenika je u studijama predstavio rezultate spomenute istraživačke akcije iz sedamdesetih godina. U prvom svesku obrađen je prostor istočne Hrvatske (Slavonija, Baranja, Srijem), u drugom južni dio (Dalmacija), a u trećem je bilo predstavljeno graditeljstvo središnje Hrvatske (Posavina, Pokuplje, Moslavina, Banija, Lika, Gorski kotar). ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, 1993.
- 8 ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, 2013.
- 9 Ministarstvo kulture objavilo je niz studija s popisom i analizom ratnih razaranja na okupiranim područjima, među kojima je za našu temu najvažniji: KATICA MUTAK, ZOFIA MAVAR, 1996. U sklopu projekta zaštite i valorizacije Lonjskog polja, objavljen

je *Priručnik za obnovu posavskih kuća*, koji objedinjuje upute za pravilnu obnovu tradicionalnih kuća i njihovu prilagodbu suvremenim zahtjevima u cilju obogaćivanja turističke ponude Lonjskog polja. VESNA RAJKOVIĆ (ur.), 2006.

10 Uz stručne povijesno-umjetničke i građevinske publikacije, izdano je i nekoliko radova za širu javnost, među kojima ističemo: IGOR MAROEVIĆ, 1997.; KATJA MATKOVIĆ MIKULČIĆ, *Crkve i kapele Odranskog i Pokupskog dekanata*, Velika Gorica, 1998.; LARA ČERNICKI, STAŠO FORENBAHER, 2008.; SANJA CVETNIĆ (ur.), *Kapela sv. Barbare u Velikoj Mlaci*, Zagreb, 2008. Također, izdano je dopunjeno i prošireno izdanje rada Đ. Cvitanović. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 2008.

11 Među obnovljenim drvenim baroknim kapelama ističu se ona sv. Barbare u Velikoj Mlaci, kapela sv. Ivana u Staroj Drenčini i kapela sv. Martina u Starom Brodu, koja je tema ovoga rada. Najnoviji je primjer drvene kapele, iako nije građena na tradicionalni način, kapela Svetih anđela čuvara (i sv. Josipa radnika) na zagrebačkom Bundeku. LARA ČERNICKI, STAŠO FORENBAHER, 2008., 25.

12 Dimenzije opeke u predvorju i lađi su 44 x 31 x 7 cm, a u svetištu 30 x 30 x 4,5 cm.

13 Đurđica Cvitanović navodi da je kapela podignuta vjerojatno 1634. godine, iako se prvi put spominje 1699. godine. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 155; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 2008., 70.

14 „Anno et die quibus supra visitata est capella sancti Martini in Stari Brod, cuius bases novae appositae, tectum novum, turris nova, ex asseribus erecta. Ab intro tabulatum novum tam in corpore, quam in porticu arcularii operis accrevit.“ Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (dalje NAZ), Vizitacije – zapisi kanonskih pohoda Zagrebačke nad/biskupije (*Visitae canonicae*, dalje Vizitacije), 1710., Protokol 11/II, 258. Na transkripcijama i prijevodima vizitacija zahvaljujemo dr. sc. Šimi Demi. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 295.

15 „Anno et die quibus supra visitavi capellam sancti Martini episcopi et confessoris in Sztari Brod, quae in bono reperta statu, tabulatum honeste depictum, portam novam et caemeterium bene cinctum(...)“ NAZ, Vizitacije, 1714., Prot. 11/II, 294. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 295.

16 Kapela je 1726. godine bila trošna te vizitator navodi da su i građa i inventar u dosta lošem stanju i prijeti seljanima da će zabraniti bogoslužje ako ne obave potrebne popravke. NAZ, Vizitacije, 1726., Prot. 11/II, 380. Do idućih vizitacija popravljen je mali trijem ispred kapele, a moguće je i da je bio obnovljen inventar. NAZ, Vizitacije, 1727., Prot. 12/III, 82. U idućih nekoliko godina vizitatori navode da su na kapeli obavljeni određeni popravci te je ona u dobrom stanju i dobro opremljena. NAZ, Vizitacije, 1729., Prot. 12/III, 109. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 295.

17 „Haec capella post ultimam visitationem est ex toto dilatata et interne arculario opere vestita; cui de supellectili nihil accessit. Sumptus faciunt Rhen. 37 gr. 10.“ NAZ, Vizitacije, 1736, Prot. 12/III, 217. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 295.

18 „Capella descripta est in priori visitatione, tecta nunc bene est. Habet apparamenta omnia necessaria, quibus nihil accessit

praeter aram, quae noviter erecta eat, in quam consumpti sunt circiter flor. Rhen. 50.“ NAZ, Vizitacije, Prot. 12/III, 1745., 337. DORIS BARIČEVIĆ, 1965, 500.

19 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 2008., 70.

20 „Praeterea ex pecunia hucusque conservata exposuit in pictorem 1747., qui totam capellam asserebus quercinis obductam decoravit; pro quo labore pictori dati sunt Rhen. 22.“ NAZ, Vizitacije, 1748., Prot. 12/III, 410.

21 „Pod naslovom je kapela sv. Martina biskupa i ispovjedaoca; cijela je drvena, izgrađena od hrastovih dasaka. U više-manje dobrom je stanju, duga četiri orgije i tri stope, a široka jednu orgiju i četiri stope. Ima tabulat, popločena je rimskim pokrovom, nedovršena i potrebna nekih popravaka. Krov je dobar, vrata su dvojna i dosta jaka, brave su isto tako jake, prozor je jedan, i to bez stakala; dosta je svijetla; nije posvećena. Drveni tabernakul dolično je obojen, ali nema pripadnu nužnu bravu jer se u njemu Presveto nikad ne drži. U kapeli je jedan dolično obojeni oltar, koji ima svoj prijenosnik s četiri drvena svijećnjaka. Toranj je visok dva hvata i ima dobar krov, a u njemu je zvono od oko četiri funte. Groblje je udaljeno do 200 koraka, nema dobru ogradu ni vrata, pa ni uspravni križ. Kapela ima običnu škrinju s dvjema bravama; jedan je ključ kod župnika, a drugi kod blagajnika; blagajnik je Jura Stublić, stanovnik istoga sela. (...)“ NAZ, Vizitacije, 1804, Prot. 15/VI, 148. ĐURĐICA CVITANOVIĆ, 1985., 295.

22 *Rješenje*, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine / Središnji arhiv, Topografska zbirka, Općina Sisak, Stari Brod – kapela sv. Martina, 25. ožujka 1966.

23 Glavni oltar demontiran je 27. rujna 1991. godine. Pri tome su popisani svi elementi oltara (18 komada), uz napomenu da drvena oplata ostaje *in situ*. U akciji su sudjelovali: Ž. Laslo (Zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb); M. Braun, I. Smolković i T. Dorčić (Zavod za restauriranje umjetnina – ZZRU); K. Petrić (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture); B. Kraguljac, K. Kiš i S. Hrkalo (Muzej Sisak) i M. Zebić (Župa Farkašić/Žažina). *Zapisnik s demontaže glavnog oltara*, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Zagrebu (dalje MK-UZKB-KZG), Zbirka isprava; *Sisak razaranje i zaštita spomenika kulture. Prva linija fronte*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejsko-galerijski centar – Muzej Mimara, 15. ožujka – 31. ožujka 1992.), (za izdavača) Ante Sorić, Zagreb, 1992.

24 DORIS BARIČEVIĆ, 1994., 325.

25 *Obnova sakralnih građevina župe Žažina*, MK-UZKB-KZG, Zbirka isprava, ur. br. 532-19-04-99-2/KP/BS.

26 Arhitektonsku snimku postojećeg stanja izradile su S. Purišić i M. Vojtić iz HRZ-a (2001.); *Stručni izvještaj o stanju drvene građevine kapele* izradio je IS-Projekt d.o.o. iz Zagreba (2008.), Lokošek projekt d.o.o. izradio je *Glavni i izvedbeni projekt rekonstrukcije nosive konstrukcije* (2008.), a *Konzervatorsku izvedbenu dokumentaciju* izradila je tvrtka Konzalting d.o.o. iz Zagreba (2009.). *Stari Brod, kapela sv. Martina – prijedlog konzervatorskih uvjeta*, MK-UZKB-KZG, Zbirka isprava, ur. br. 532-04-05/5-09-1, 18. studenoga 2009.

27 Radove na sanaciji temelja izvela je tvrtka Šinor d.o.o. iz Siska, dok je ostale radove dovršio građevinski obrt Gras, također

iz Siska. Na podacima o građevinskoj sanaciji kapele zahvaljujemo gosp. Cindriću iz KO Sisak.

28 Preventivno fiksiranje odignutih dijelova oslika na nosilac obavljeno je nanošenjem 10 %-tne otopine *Klucela E* u etanolu, nakon čega su oslikane površine prije stolarske sanacije zaštićene japan papirom fiksiranim 5 %-tnom otopinom *Klucela E* u etanolu. Konsolidacija drvenog nosioca obavljena je natapanjem 5–12 %-tne otopine smole kopolimera metil-akrilata i etilmeta-krilata *Paraloid B-72* rastopljene u mješavini acetona i toluena u omjeru 1: 2. Ploče su spajane u cjeline lijepljenjem i umetanjem poprečnih drvenih klinova; veća oštećenja drvenog nosioca pokitana su piljevinskim kitom pomiješanim s polivinilacetatnim ljepljivom, a nedostajući dijelovi drvenih dasaka nadomješteni su umetanjem nove hrastovine. Odignuti slojevi oslikanih površina podlijepljeni su akrilnom disperzijom *Plextol D 498* pomiješanom s destiliranom vodom u omjeru 1:2, nakon čega su učvršćeni 5 %-tnom otopinom *Paraloida B-72* rastopljenom u etanolu. Naslage čađe nataložene na oslikane površine uklonjene su otopinom sintetskog izoparafinskog ugljikovodika *Shellsolla T*, a dubinske naslage nečistoća anionskim tenzidom na bazi tekućeg sapuna *Vulpex* razrijeđenog *Shellsollom T* u omjeru 1:7.

29 Ogoljeni dijelovi drvenog nosioca tutkaljeni su 12 %-tnom otopinom zečjeg tutkala, a zatim kredirani. Kredirane površine su prije izrade završnog retuša izolirane 5 %-tnom otopinom šelaka u etilnom alkoholu. Retuš nedostajućeg oslika izveden je gvašem. Nakon izvedbe završnog retuša, oslikane i retuširane površine su lakirane 5–7 %-tnom otopinom laka na bazi hidrogenirane ugljikovodične smole tržišnog naziva *Regalrez 1094*, otopljenog u *Shellsolu T*.

30 U radovima obnove oslikane drvene oplate kapele sv. Martina u Starom Brodu sudjelovali su: J. Turk (konzervator-restaurator savjetnik, voditelj radova 2002. – 2012.), mr. A. Pedišić (viši konzervator-restaurator, voditelj radova 2012. – 2015.), S. Črešnjek (viši konzervator-restaurator), I. Bujan (viši konzervator-restaurator), M. Zvonar (restaurator tehničar), M. Kolar (viši restaurator tehničar), P. Orlić (restaurator tehničar), M. Postonjski (konzervator-restaurator), M. Đurić (viši konzervator-restaurator), D. Bešvir (viši restaurator tehničar), D. Buljan Cyprian (viši restaurator tehničar), D. Furdi (restaurator majstor), R. Pavlek (restaurator tehničar), D. Filipčić (viši restaurator tehničar), I. Koci (viši konzervator-restaurator) i vanjske suradnice M. Sučević-Miklin, A. Bojović i T. Karakaš. Fotografsku i videodokumentaciju izradili su: M. Braun (konzervator povjesničar umjetnosti savjetnik), V. Barac (viši konzervator fotograf), N. Oštarijaš (konzervator tehničar fotograf) i J. Kliska (konzervator tehničar fotograf). Konzervatorsku dokumentaciju izradili su vanjski suradnici: M. Vojtić (Institut za povijest umjetnosti) i G. Tomljenović (fotograf).

31 Konsolidacija drvenog nosioca obavljena je natapanjem 10 %-tnom otopinom smole kopolimera metil-akrilata i etilmetakrilata *Paraloid B-72* u etilnom alkoholu. Odignuti slojevi površinskog obojenja podlijepljeni su zajedno s krednom osnovom 12 %-tnom otopinom zečjeg tutkala koja je injektirana u pukotine, a potamnjeni lak uklonjen je s površine kombinacijom otapala na bazi diklormetana i acetona. Neutralizacija površina nakon

uklanjanja preslika obavljena je terpentinskim uljem. Ostaci nečistoće dočišćeni su 4 %-tnom vodenom otopinom triamonij-citrata u *Klucel* gelu.

32 Veća oštećenja drvenog nosioca pokitana su piljevinskim kitom pomiješanim s polivinilacetatnim ljepilom. Rekonstrukcije i ogoljeni dijelovi drvenog nosioca tutkaljeni su 12 %-tnom otopinom zečjeg tutkala, a zatim kredirani. Kredirane površine su prije izrade završnog retuša izolirane 5 %-tnom otopinom šelaka u etilnom alkoholu. Retuš nedostajućeg oslika izveden je gvašem te gotovim komercijalnim bojama *Maimeri Restauro* pakiranim u tube, na bazi pigmenta i otopine mastiksa u potpuno hlapi-vom otapalu bez sušivog ulja. Ondje gdje je pozlata nedostajala naneseni su zlatni listići, naknadno patinirani lazurnom na bazi 3 %-tnog tutkala i pigmenta. Nakon izvedbe završnog retuša, di-jelovi oltara lakirani su gotovim lakom u spreju *Lukas-Cryl Firmis*

matt na bazi akrilne smole otopljene u teškom benzinu (*white spiritu*) s malim dodatkom aromatskih ugljikovodika.

33 Požutjeli lak je s lica slike uklonjen kombinacijom organskih otapala (acetonom, propanolom, amonijakom, terpeninom i al-koholom), a oslik je podlijepljen otopinom akrilnog polimera u teškom benzinu. Nedostajući dijelovi oslika zapunjeni su metilce-luloznim kitom uz dodatak akrilne smole, tonirani pigmentom, te nakon prethodnog podlaganja gvašem retuširani uljanim bojama.

34 *Izveštaj o štetama na umjetninama s izložbe „Sveti trag“*, 74/1995., sastavio Darwin Butković, Restauratorski zavod Hr-vatske – Restauratorski centar Ludbreg, 1995.

35 Zapisnik su sastavili Z. Kapusta (RC Ludbreg), D. Dokić (Mu-zej Mimara) i S. Pfandlbauer (RC Ludbreg).

36 Konzervatorsko-restauratorske radove obavili su D. Bešvir, D. Buljan Cyprian i T. Sikinger.

Izvori

Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, vizitacije – zapisi kanonskih po-hoda Zagrebačke (nad)biskupije (*Visitae canonicae*), Protokol 11/II, 1710. (p. 254), 1714. (p. 291), 1726. (p. 378); Protokol 12/III, 1727. (p. 74), 1729. (p. 108), 1736. (p. 213), 1745. (p. 332), 1748. (p. 405); Protokol 15/VI, 1804. (p. 144).

Literatura

DORIS BARIČEVIĆ, Pregled spomenika skulpture i drvorezbar-stva 17. i 18. stoljeća s područja kotara Sisak, *Ljetopis za godinu* 1965., knj. 72 (1965.), 483–518.

DORIS BARIČEVIĆ, Kiparstvo manirizma i baroka, *Sveti trag, Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094 – 1994*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejsko-galerijski centar – Muzej Mi-mara, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), Zagreb, 1994., 301–340.

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Turopoljske ljepotice, separat *Kaj*, 5–6, 1974.

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja*, Zagreb, 1985., 150–176.

ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Turopoljske ljepotice. Drvene seljačke cr-kve*, Zagreb, 2008.

LARA ČERNICKI; STAŠO FORENBAHER, *Drvene crkve između Save i Kupe*, Zagreb, 2008.

ALEKSANDAR FREUDENREICH, *Narod gradi na ogoljelom krasu*, Zagreb – Beograd, 1962.

ALEKSANDAR FREUDENREICH, *Kako narod gradi na području Hrvatske*, Zagreb, 1972.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miro-slav Krleža, 2017., URL = <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44717> (20. ožujka 2017.)

IGOR MAROEVIĆ, *Drvene ljepotice turopoljske*, Velika Gorica, 1997.

KATICA MUTAK, ZOFIA MAVAR, *Katalog dokumentiranosti rural-nih naselja stradalih u ratu: Općina Sisak*, Zagreb, 1996.

MARTIN PILAR, JANKO HOLJAC, *Hrvatski građevni oblici*, sve-ska I., Zagreb, 1905.

VESNA RAJKOVIĆ (ur.), *Posavska tradicijska drvena kuća, priručnik za obnovu*, Zagreb, 2006.

DAVOR SALOPEK, BRANKO ČAČIĆ, *Hrvatska korablja, arhitek-tura u drvu petrinjskog Pokuplja i sisačke Posavine*, Zagreb, 1971.

DAVOR SALOPEK, *Arhitektura bez arhitekta*, Zagreb, 1974.

LJERKA TOPALI, *Drvene crkvice i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju, Etnografska istraživanja i građa III*, Zagreb (1941.), 121–159.

ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, *Hrvatsko narodno graditeljstvo. Središnja Hrvatska (Posavina, Pokuplje, Moslavina, Banija, Lika, Gorski ko-tar)*, svezak III, Zagreb, 1993.

ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo*, Zagreb, 2013.

Summary

Andelko Pedišić, Bernarda Ratančić

THE CHAPEL OF ST. MARTIN IN STARI BROD – FROM VERNACULAR ARCHITECTURE TO BAROQUE HERITAGE

The wooden chapel of St. Martin in Stari Brod is a rare example of traditional, vernacular architecture with a preserved Baroque interior. Over the centuries it has played an important part in the everyday life of villagers as a gathering place for worship and a powerful symbol of the village's survival.

Archival records mention the chapel for the first time in 1699. Originally, it was laid out as a single-nave chapel with a polygonal sanctuary and a small atrium on top of which stood a bell tower. Its present form originated when the atrium was incorporated to form a vestibule in 1736. It was built using a traditional technology of construction with oak planks laid over stone and brick foundations and interlocked without the use of brackets (so-called dovetail joint).

What is particular about the chapel is its interior design: all the walls, the ceiling over the nave and the sanctuary vault are lined with a vividly painted wainscoting made of 88 wooden panels framed with decorative laths. The panels depict motifs of intertwined symmetrical ribbons with hanging acanthus leaves, rose flowers, tulips, carnations, peonies and grape vines, painted in vivid colours in the mid-18th century. The main altar with the altarpiece of St. Martin was installed in 1743.

By the end of the 20th century, the chapel was rather neglected and had a dilapidated roof. As the roof covering was damaged, the interior was exposed to rainfall, which caused severe damage to the wooden support and the paintwork. An earlier replacement of the roof covering with beavertail tiles instead of shingles led to static displacements and deformations of the building material and caused further damage to the wainscoting panels. The main altar was removed from the chapel in 1991 during a war-time evacuation.

Renovation work on the chapel of St. Martin started with an architectural survey of the existing condition and conservation research of the painted wainscoting. The wainscoting was then dismantled, and construction repair of the chapel ensued, which lasted from 2007 to 2012. During the course of it, the entire chapel was disassembled in order for the foundations to be repaired and the damaged or rotted parts of the building replaced. Damaged parts of the roof construction were also repaired and the beavertail tiles replaced with oak shingles, modelled after the original covering.

On the dismantled elements of the wainscoting, necessary restoration treatments were carried out, which involved a mechanical removal of dirt from the back of the panels, gamma-ray disinsection, fixing of blistering portions of the polychromy to the support, consolidation of the support, joining and fixating of the panels, and a reconstruction and retouch of the painted layer. With the conservation work completed, the wainscoting panels were returned to the chapel.

The Baroque altar of St. Martin was put on display at the 1994 exhibition *Sveti trag* [Holy Trail], after which it was stored in the Croatian Conservation Institute's depot in Ludbreg. Because of inappropriate microclimatic conditions, damage occurred in places where the wooden elements were joined, and layers of the polychromy and gilding partially detached from the wooden support. The damage was repaired in 2015, just before the altar was returned to the chapel.

Despite having been left without the altar in 1991 and the painted wainscoting in 2002, the chapel continued to be used for funerals and on the Feast Day of St. Martin. Only during the construction repair, when it was dismantled, was it out of function. With the renovation completed, the restored wainscoting mounted and the main altar installed, not only was its physical and visual integrity recovered, but a symbolic and spiritual component important to the local community was reinstated as the chapel was returned to function. Albeit important in art-historical terms, as a rare surviving example of Baroque wooden architecture, its true value lies in the symbolism of survival of a community that gathers around it, in spite of all the wars and floods to which it was exposed over the course of history. On the other hand, the comprehensiveness and complexity of the conservation work carried out, while applying the principle of renovation in accordance with professional guidelines, represent a model of how to approach the renovation and presentation of similar monuments of culture. All the aforementioned components constitute the reason why the renovation of the chapel of St. Martin in Stari Brod earned a *Europa Nostra Award*, a European Union Prize for Cultural Heritage in the category of conservation, with which it was presented in the May of 2017.

KEYWORDS: vernacular architecture, wooden chapels, Baroque art, Europa Nostra Award